

УДК: 17.032

ЕТИЧНА СПАДЩИНА К. ТВАРДОВСЬКОГО В ЇЇ СУЧАСНІЙ РЕТРОСПЕКЦІЇ (до 150-річчя від дня народження)

Михайло Скалецький

Національний університет “Львівська політехніка”

(стаття надійшла до редколегії 4.09.2015 р., прийнята до друку – 13.10.2015 р.)

© Скалецький М., 2015

Розглядаються погляди К. Твардовського на природу та походження принципів моралі. Стверджується, що будучи прихильником еволюційної етики, він доводив, що не існує жодних норм моралі. Етичні норми – це продукт еволюційного розвитку, про що свідчить їх відносний та мінливий характер. Тому для перетворення етики у повноцінну завершену науку необхідно встановити універсальні норми моралі, які будуть відігравати роль “законів етики”.

Ключові слова: альтруїзм, егоїзм, мораль, еволюція, етика, еволюційна етика.

K. TWARDOWSKI'S ETHICAL LEGACY IN ITS MODERN RETROSPECTION

Mykhailo Skalets'ki

In the article, the author analyses views of the founder of the Lviv-Warsaw philosophical school, K. Twardowski, on the nature and origin of the morality and correlation principles of the altruism and egoism in human nature which are set forth in his program work “Ethics in the range with theory of evolution”. The article asserts that, being an adherent of evolution theory, K. Twardowski argued that there were no innate norms of morality. Ethical norms are the product of evolutionary development as to their relative and variable character. Thus, all moral norms have relative and variable character, furthermore, there is a lack of “absolute” in the common for all “ethical dogmas” then this deprives it from the reliable criteria for differentiation of goodness and evil, which threatens “ethical anarchy” through doubting the possibility of any moral judgments and appraisals. Exactly this does not permit considering the ethics as a complete and exact science. As a follower of the positivism's ideology, K. Twardowski put out a task to set an ethical and reliable scientific basis and to compare it to the exact sciences, such as logic or mathematics, and transform it into completed science. For this, it is necessary to set universal norms of morality which will play the role of “ethical dogmas” simultaneously, when relativity of moral principles absolutely does not mean that there are no common compulsory principles of behavior. It is only showing that we still have not known it and proves that ethics as a scientific doctrine is far from the completion. Therefore, only after the establishment of common compulsory humanity norms which will play a role of “ethical dogmas”, it will represent a complete full science. However, because K. Twardowski was an adherent of the epistemological theory of the absolute by F. Brentano, who argued that the truth, when real, must be irrespective and unconditional, always and everywhere being like that, not able to change and evolve. He could not resolve this task.

Key words: altruism, egoism, morality, evolution, ethics, evolution ethics.

У 2016 р. виповнюється 150 років від дня народження засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського (1866–1938). На перший погляд може видатися, що тема етичної спадщини К. Твардовського втратила свою актуальність, адже з часу опублікування його програмної праці “Етика наряду з теорією еволюції” (1895 р.) вже пройшло 120 років. Тим паче, що прибічників еволюційної теорії Ч. Дарвіна останнім часом значно поменшало. Проте у другій половині ХХ ст. виникають такі нові наукові напрями, як

етологія, соціобіологія та біоетика, які проводять аналогії між поведінкою тварин та людини, намагаються поширити біологічні закономірності на розвиток соціуму. У таких умовах знову відновилися з новою гостротою дискусії з приводу еволюційної етики, прибічником якої був К. Твардовський.

Творчість К. Твардовського активно вивчається у сусідній Польщі, але у вітчизняній літературі залишається малодослідженою. Можна вказати хіба що на окремі праці М. Вернікова, Б. Домбровського, О. Гірного, С. Іваника, Я. Саноцького. Але їх праці

торкаються переважно філософських поглядів К. Твардовського. Його етичне вчення розглядається хіба що у праці Б. Домбровського [8], але у ній не порушується питання про сучасне значення його етичної спадщини.

Мета роботи – висвітлити етичне вчення К. Твардовського з позицій сучасної філософії. Доводиться, що він підтримував теорію еволюційного походження етичних норм, про що свідчить їх відносний та мінливий характер, тому для перетворення етики у повноцінну завершену науку, необхідно встановити універсальні принципи моралі, які виступають у ролі “законів етики”.

Наприкінці XIX ст. надзвичайної популярності набуває еволюційна теорія Ч. Дарвіна про походження видів. Деякі мислителі (зокрема, англійський позитивіст Г. Спенсер) навіть починають поширювати принципи еволюціонізму на розвиток людини і людського суспільства, що знаменує появу теорії соціал-дарвінізму. Активно включається у гостру полеміку з приводу еволюційного вчення Ч. Дарвіна засновник Львівсько-Варшавської філософської школи Казимир Твардовський. Правда, його цікавить не стільки еволюція людини, як еволюція людської моралі, її природа та походження, співвідношення альтруїзму та егоїзму у людській поведінці. К. Твардовський не прагне створити нову етичну теорію, але поділяючи основні принципи філософії позитивізму, ставить завдання поставити етику справді на наукову основу, уподібнити її до точних природничих наук. Він вважав, що сьогодні етика, як наука, ще далека від свого завершення. Підставою для такого висновку він вважав те, що всі моральні норми мають відносний і мінливий характер та відсутні “абсолютні”, тобто загально-прийнятні для усіх людей, “закони етики”. Саме відносність моральних оцінок позбавляє етику від надійних критеріїв для розрізнення добра і зла, що не дає змоги розглядати її як завершену науку.

У своїй програмній праці “Етика наряду з теорією еволюції” [8] (1895 р.) К. Твардовський вказує, що Ч. Дарвін не був першовідкривачем еволюційної теорії. Першу завершену теорію виникнення видів запропонував ще дід Ч. Дарвіна Еразм Дарвін у своїй праці “Зономія” (1794–1798 рр.). Його погляди підтримав Жан Ламарк у праці “Zoologie philosophique” (1809). Але їх погляди, вказує К. Твардовський, не були в належний спосіб обґрунтовані і не знайшли підтримки серед учених. Тільки Ч. Дарвін, увівши поняття “природного відбору”, зумів надати еволюційній теорії належного наукового обґрунтування і завершеного вигляду [8].

Варто також звернути увагу на те, що, як зазначає М. Р’юз, ідеї еволюційної етики першим почав відстоювати англійський філософ-позитивіст Герберт Спенсер, ще до того, як Ч. Дарвін

опублікував свою знамениту працю про походження видів [див.: 5, с. 34–35]. У згаданій праці К. Твардовський піддає гострій критиці соціал-дарвіністську теорію Г. Спенсера та філософію імморалізму Ф. Ніцше. Значну увагу він приділяє питанню про співвідношення принципів альтруїзму та егоїзму у людській поведінці. Він вказує, що після виникнення еволюційної теорії, погляди вчених на природу моралі розійшлися і треба сказати, що й досі вони багато у чому залишаються дискусійними.

Одна група дослідників, вказує він, відстоювала точку зору, що люди за своєю природою є альтруїстами і тому їм від природи властиві певні моральні засади, відчуття добра, зла, справедливості як апріорні раціональні утворення. “Така точка зору справді має право на існування, оскільки певні риси альтруїзму у вигляді батьківського та материнського інстинктів властиві не тільки людині, але й багатьом тваринам. Особливо це стосується стадних тварин, у яких альтруїзм стосується не тільки членів сім’ї, але й поширюється на усіх членів стада” [6, с. 27, 28]. Стадо чи будь-який інший колектив, у якому відсутнє почуття відповідальності та обов’язку, приречене на швидке вимирання, оскільки для таких тварин саме стадо, а не пара батьків, може забезпечити систему захисту, виживання і вигодовування дітей, стариків і вагітних. Такі стадні інстинкти з часом можуть дістати закріплення у спадкових механізмах так само, як природне забарвлення, кігті тощо. А у людському суспільстві вони передаються за допомогою виховання, соціальних норм, традицій, звичаїв тощо, тобто мають еволюційне соціо-культурне походження. Але К. Твардовський відкидає наявність будь-яких вроджених рис у поведінці людей. Він стверджує: “Ніхто не народжується з готовою системою етики так само, як ніхто не приходить у світ з готовою системою логіки у голові” [8]. Тому ця точка зору мало цікавить К. Твардовського і він майже не приділяє їй уваги. Значно більше його цікавить еволюційна теорія етики.

Більшість еволюціоністів були прихильниками теорії егоїзму. Оскільки, за принципами теорії еволюції, виживають найсильніші, найагресивніші, найжорстокіші, то найбільше шансів для виживання мають індивіди з розвиненими егоїстичними нахилами, ті, у кого був найкраще розвинений інстинкт самозбереження. Тому еволюціоністи вважають, що людина за своєю природою є по суті егоїстичною та агресивною істотою і керується у своїй поведінці інстинктом самозбереження та прагненням до особистої вигоди. Інакше кажучи, поведінка людини зумовлена природними інстинктами і фактично нічим не відрізняється від поведінки тварин.

У суспільстві, як і в природі, існує жорстока боротьба за виживання, боротьба усіх проти усіх за принципом: “Людина людині – вовк”. Така поведінка

ставити під загрозу людське співіснування і може призвести до самознищення. Для обмеження і стримування жорстоких тваринних інстинктів необхідно було виробити певні захисні механізми. Тому в ході тривалої еволюції шляхом виховання та розумової діяльності були вироблені певні етичні норми поведінки, які давали змогу співіснувати в одній спільноті різним людям з різними, навіть з протилежними, інтересами. Отже, жодних зародків чи біологічних передумов виникнення моралі у людській психіці не існувало, – наголошує К. Твардовський. Це чистий продукт еволюційного розвитку.

Яскравими представниками такої точки зору були Т. Гобс, Г. Спенсер, К. Лоренц, М. Чернишевський (теорія “розумного егоїзму”) та сучасний американський соціобіолог Едвард О. Вілсон, праці якого відновили дискусію про еволюційну етику у 70-ті роки ХХ ст., надали нової гостроти цій проблемі.

У питанні про природу та походження людської моралі К. Твардовський також схилився до прибічників принципів еволюціонізму в етиці. Він підтримує думку, що свідченням на користь еволюційної етики є відносність моральних принципів, і згідний з тим, що відмінності в етичних нормах різних народів та людей зумовлені особливостями історичних, культурних і географічних умов їх існування. Тому він приєднується до думки еволюціоністів, які, вказуючи на відносність уявлень про добро і зло у різних народів, на велике розмаїття у них моральних принципів, на здатність цих принципів з часом змінюватися, доходять висновку, що мораль є наслідком еволюційного розвитку людства.

До того ж лідера львівських філософів турбує відносний характер моральних норм і принципів, відсутність загальноприйнятих моральних законів, принципів та аксіом. Він справедливо вважає, що відмова від загальноприйнятих обов’язкових норм моралі загрожує “етичною анархією”, оскільки ставить під сумнів можливість будь-яких моральних суджень та оцінок. Наполягаючи на відносності моральних оцінок, відсутності надійних критеріїв для розрізнення добра і зла, еволюціоністи тим самим втрачають ґрунт під власними ногами. Адже якщо усі істини відносні, тоді й та істина, що всі істини відносні, також буде відносною [8], – зазначає львівський мислитель.

З цих самих причин він різко виступає проти філософії імморалізму Ф. Ніцше, який намагався вийти за межі моралі, стати “по ту сторону добра і зла”. Він зазначає, що існує багато мислителів на чолі з Ф. Ніцше, які вважають сучасну етику, побудовану на засадах християнства, застарілою і тому її треба замінити “новою” мораллю. Етичне вчення Ф. Ніцше львівський вчений іронічно називає “прогресивною”

етикою і стверджує, що християнська етика найкраще відповідає умовам існування сучасної людини [8].

Саме відсутність загальноприйнятих етичних норм і принципів, вважає він, є основною причиною, яка заважає перетворенню етики у завершену науку. Ставлячи мету перетворити етику у справжню науку, К. Твардовський намагається відшукати універсальні норми поведінки, які він називає “законами етики”. З цією метою він проводить аналогію між відносністю моральних принципів та відносністю естетичних уявлень про прекрасне та потворне, а також про відносність логічних і математичних оцінок істинності та помилковості знання. Більшість людей не знає законів логічного мислення, але це зовсім не означає, що вони не можуть мислити правильно. Той факт, що звертаючись, наприклад, до індуктивного умовиводу, ми можемо при цьому використовувати різні його способи зовсім не означає, що не існує загальних законів логічного мислення. Наявність різних норм моральних вчинків також зовсім не свідчить про відсутність загальнообов’язкових норм людяності. Це тільки означає, що ми їх поки що не знаємо. Тому, вважає він, – це є тільки підтвердженням того, що етика як наукове вчення поки що недостатньо розвинене та обґрунтоване [8].

У статті лідера львівських філософів піддається критиці також ще один аргумент прихильників еволюціонізму в етиці, який зводиться до того, що в етиці відсутні моральні аксіоми на відміну від теоретичного природознавства, де аксіоми відіграють важливу роль. К. Твардовський вказує не тільки на те, що ніхто не народжується з готовою системою логічних аксіом чи з готовою системою етики. Він також звертає увагу на те, що навіть очевидні аксіоми математики не одразу сприймаються усіма. Для цього потрібен певний рівень логічного мислення, якого ще немає у дитини чи у неосвіченого дикуна. Але й не усі аксіоми математики і природознавства сприймаються однозначно. Багато з них оцінюється і розглядається по-різному, наприклад, астрономічні явища. Крім того, здатність до абстрактного мислення розвивається раніше, ніж формуються етичні почуття, без яких неможливі моральні оцінки і судження, доводить відомий львівський вчений. Формування моральних почуттів, серед яких найбільшого значення він надавав вихованню почуття совісті, потребує певної духовної і соціальної зрілості. Тому процес вироблення єдиної моральної позиції – це процес складний і тривалий, але це зовсім не означає, що вироблення такої позиції є неможливим [8], стверджує мислитель. Тому насправді не існує нездоланих суперечностей між еволюційною теорією та класичною етикою.

Виступаючи проти відносності моральних норм і оцінок, але так і не знайшовши вічних і

незмінних принципів моралі, він доходить помилкового висновку про неможливість відносної істини взагалі. Будь-які відносні істини він зараховує до розряду “НЕ ІСТИН”. Кожна істина, заявляє вчений, має бути істиною за будь-яких умов, вона не може ні змінюватися, ні розвиватися. “Якщо істиною, що Міцкевич народився у 1798 р., якщо істиною, що ближнього треба любити, якщо істиною, що симфонії Бетховена прекрасні, то ці істини будуть істинними завжди і всюди” [8]. Більше того, навіть, якщо б не існувало людства, заявляє філософ, то й тоді істинним було би, що два на два – чотири, або що ближнього треба любити. Хоча сам же зазначає, що в такому випадку ці істини не були б висловлені і не змогли б знайти застосування на практиці.

Однак такі твердження вступають у суперечність з принципами еволюційної етики. Вказуючи на те, що відмінності у нормах моралі зумовлені особливостями історичних, культурних і географічних умов існування та розвитку різних народів, логічно було би припустити, що разом із зміною умов існування рано чи пізно будуть змінюватися також і етичні норми. Проте К. Твардовський заявляє: “Помилка еволюційної етики полягає у тому, що вона наказує розвиватися ІСТИНАМ моралі, що недоречно, оскільки кожна істина завжди є одна і та ж, не змінюється і не розвивається” [8]. І далі категорично стверджує: “...Поняття еволюції ніколи не можна застосовувати до речей, які незалежні від людства” [8].

Отже, львівський учений намагається довести, що істина є абсолютною і безвідною, існує вічно, сама по собі, реально і об’єктивно. Таку позицію К. Твардовського Б.Т. Домбровський пояснює тим, що у цей період молодий львівський філософ ще перебував під сильним впливом “теорії аксіологічного і епістемологічного абсолютизму” свого вчителя, відомого австрійського філософа Франца Brentano, якого вважають родоначальником австрійської філософської традиції [4, с. 40]. У своїй праці К. Твардовський також підтримує теорію Ф. Brentano, суть якої полягає у тому, що істина, якщо вона справді істина, мусить бути безвідною і безумовною, вона буде істиною за будь-яких умов, не може змінюватися і розвиватися. Мусимо констатувати, що К. Твардовський врешті-решт заплутався у діалектиці абсолютного та відносного в етиці і не зрозумів діалектики абсолютної та відносної істини, діалектики загальнолюдського та окремого в етичних нормах поведінки. Хоча й він визнає, що відмінності в етичних нормах зумовлені особливостями умов існування різних народів, тим не менше всупереч фактам і логіці здорового глузду заперечує, що у ході поступального розвитку етичні норми також змінюються і розвиваються. Проте К. Твардовський

твердо вірив в існування абсолютних норм моралі, які по праву будуть визнані “законами етики”. Однак абсолютизуючи відносний характер моральних норм і принципів, він не зрозумів, що, незважаючи на їх мінливість, існують загальноприйнятні, загальнолюдські норми поведінки, які можна вважати еталонами людяності.

Проте пошуки єдиної етичної основи людської поведінки тривають і досі. Активно у цьому напрямку працювали Альберт Швейцер та Махатма Ганді. Перший проповідував “Етику благоговіння перед життям”, а другий – “Етику ненасильства”, яка ґрунтувалась на оригінальному вченні про “сім соціальних гріхів”. Пошуки універсальних етичних принципів особливо посилились у післявоєнний час, коли розпочалися процеси глобалізації. Крім науковців, до цих пошуків долучилися політичні та релігійні лідери. З ініціативи Такео Фукуда, колишнього прем’єр-міністра Японії, у 1983 р. була заснована міжнародна громадська організація “Рада Взаємодії”, яка почала пошуки універсальних етичних норм. За дорученням Ради у 1996 р. високопрофесійна експертна група підготувала доповідь про глобальні етичні норми. На пленарній зустрічі у Ванкувері в травні 1996 Рада схвалила доповідь цієї групи. Висновки цієї доповіді показали, що світові релігії мають багато спільного, і Рада ухвалила рекомендувати Об’єднаним Націям провести конференцію для розгляду Декларації Відповідальності Людини як доповнення до попередньої фундаментальної декларації з прав людини. У цьому документі стверджувалося, що люди заслуговують максимально на повну свободу, проте повинні повною мірою розвивати своє почуття відповідальності, щоб правильно користуватися нею.

До цього руху у Європі долучилося ще одне велике об’єднання – Конференція Європейських Церков. Під її егідою відбулася конференція у Відні у 1997 р., основним висновком якої було визнання такого факту: “Життя заради примирення передбачає, що ми визнаємо відмінності один одного, як дари, що сприяють нам разом віднайти дивовижне розмаїття єдиного у своєму роді світу Божого”. Усі ці зусилля вселяють надію, що завдання, поставлене К. Твардовським, невдовзі буде вирішене.

На завершення своєї статті К. Твардовський звертає увагу природознавців на небезпеку недооцінки філософії. Незважаючи на те, що К. Твардовський заслужено вважається засновником і лідером Львівсько-Варшавської школи неопозитивізму, він піддає дошкульній критиці сучасних йому вчених-природознавців за їх нападки на філософію і спроби замінити філософію природознавством, називаючи їх за це “натуралістами” [8]. Поспішні та не завжди обґрунтовані висновки, які роблять природознавці з

еволюційної теорії, зайвий раз доводять не тільки необхідність філософії, але й її зростаюче значення [8], доводить львівський учений.

Застереження К. Твардовського виявилися пророчими. Професор біології з Гарвардського університету, фахівець із соціального життя мурах Едвард О. Вілсон у своїх книгах “Соціобіологія: новий синтез” (1975 р.) [15] та “Про людську природу” (1978 р.) [16] задався метою створити нову науку – соціобіологію. Вибір терміна “соціобіологія” чітко передавав його віру у те, що суспільні відносини можуть бути пояснені на основі біології, бо у їх основі лежать, як говорив сам Вілсон, стратегії “тваринної природи людини” на виживання [15, с. 243]. Свою науку він визначив як “систематичне дослідження біологічної основи усіх форм соціальної поведінки – від комах до людини”. Використання біологічного знання, вважав він, – це одна з найпередовіших стратегій, які пропонує сама природа. Вілсон вважав генетичні стратегії найважливішим наріжним каменем людської природи та інтерпретував моральність та культуру лише з погляду їх значення для виживання. Тільки еволюційна спадковість визначає “базові правила людської поведінки”, – тому не можна переступати межу, за якою біологічна природа почне повертати культурну еволюцію назад. У своїх працях Вілсон розглядав способи, за допомогою яких на основі теорії природного відбору можна передбачати людську поведінку.

Е. Вілсон за допомогою соціобіології збирався реформувати на основі принципів еволюціонізму не тільки етику і біологію, але й інші гуманітарні та соціальні науки. Як і багато натуралістів та представників суспільних наук XIX ст., Вілсон вважав, що надбане шляхом еволюції знання, яке він називав знанням генетичних стратегій, лежить в основі усіх наук і стане програмою для досягнення загального добробуту. Він висунув вимогу, що настав час відділити етичну проблематику від філософії і передати її біології. Його підтримали інші сучасні прибічники соціобіології та еволюційної етики, які проголосили навіть про створення нової науки про мораль на основі біології, яку назвали “біоетика”. Вони забули, що спроби відкинути філософію і намагання пояснити духовні та соціальні процеси за допомогою засобів біології чи інших природничих наук уже відбувались і плачевно закінчилися, хоча б на прикладі долі вульгарного матеріалізму чи біхевіоризму.

Отже, К. Твардовський вважає, що не існує жодних вроджених принципів моралі, ні альтруїзму, ні егоїзму. Етичні норми і принципи – це продукт еволюційного розвитку, про що свідчить їх відносний та мінливий характер. Проте відносність моральних

норм зовсім не означає, що не може існувати загальнообов’язкових принципів поведінки. Це тільки свідчить про те, що вони поки що нам не відомі, і доводить, що етика як наукове вчення, ще далека від завершення. Тільки після встановлення універсальних норм людяності, які будуть відігравати роль “законів етики”, вона стане завершеною повноцінною наукою, вважає К. Твардовський. Однак зважаючи на те, що значна частина етичної спадщини К. Твардовського, зокрема курс лекцій з етики, прочитаний у Львівському університеті, досі перебуває у рукописі, вона безперечно потребує подальшого дослідження.

1. Апресян Р. Г. *Идея морали и базовые нравственно-этические программы* [Текст] / Р. Апресян. – М., 1995. – 353 с. 2. Бескова И. А. *Эволюция и сознание: (когнитивно-символический анализ)*. [Текст] / И. А. Бескова. – М.: ИФРАН, 2001. – 268 с. 3. Гусейнов А. А. *Этика и мораль в современном мире* [Текст] / А. Гусейнов // *Этическая мысль ЕС* // Ежегодник. – М.: ИФРАН, 2000. – С. 25–34. 4. Домбровский Б. Т. *Львовско-Варшавская философская школа (1895–1939)* / Б. Т. Домбровский. – Львів, 2004. – 269 с. 5. Рьюз М. *Эволюционная этика: здоровая перспектива или окончательное одряхление* [Текст] / М. Рьюз // *Вопросы философии*. – 1992. – № 3. – С. 34–52. 6. Скалецкий М. *Проблема альтруизма та егоїзму в етичній спадщині К. Твардовського* / М. Скалецкий // “Етичне та естетичне в людському світовідношенні”: тези Міжнар. наук. конф. “XXVII-мі читання, присвячені пам’яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського”, 11–12 лютого 2015 року). – Львів: Ліга-Прес, 2015. – С. 27–30. 7. Смайлли Д. *Социобиология и человеческая культура* [Електроний ресурс] / Д. Смайлли. – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_3070_chapter_13_Dehvid_Smajilli_Soiobiologija_i_chelovecheskaja_kultura*.html. 8. Твардовский К. *Этика наряду с теорией эволюции* [Електроний ресурс] / К. Твардовский. – Режим доступу: <http://www.read.in.ua/book221391/?razdel=23&p=635>. 9. Травин А. А. *Этюды по теории и практике эволюции* / А. А. Травин. // *Vivos voco*. – 1997. – № 1–2. – С. 12–20. 10. Уилсон Р. А. *Психология эволюции* / Р. Уилсон. – М.: София, 2006. – 328 с. 11. Уилсон Э. *Хозяева Земли. Социальное завоевание планеты человечеством* / Э. О. Уилсон. – СПб.: Питер, 2014. – 352 с. (Серия “New Science”). 12. Шовен Р. *От пчелы до гориллы / перевод с франц. Н. В. Кобриной; под ред. и с предисл. И. А. Халифмана* [Текст] / Р. Шовен. – М.: Мир, 1965. – С. 283. 13. Эфроимсон В. П. *Родословная альтруизма (Этика с позиций эволюционной генетики человека)* / В. П. Эфроимсон // *Новый мир*. – 1971. – № 10. – С. 57–65. 14. Эфроимсон В. П. *Генетика этики и эстетики* / В. П. Эфроимсон. – СПб.: “Талисман”, 1995. – 288 с. 15. Edward O. Wilson. *Sociobiology: The New Synthesis* / Edward O. Wilson. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1975. 16. Edward O. Wilson. *On Human Nature* / Edward O. Wilson. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 17. Edward O. Wilson, “Kin selection as the key to altruism: Its rise and fall” / Edward

- O. Wilson // *Social Research* 72(1): 2005. 18. Edward O. Wilson, "One giant leap: How insects achieved altruism and colonial life" / Edward O. Wilson // *BioScience* 5B(i): 17–25 (2008). 19. Martin A. Nowak. "The evolution of eusociality" / Martin A. Nowak, Corina E. Tarnita, Edward O. Wilson // *Nature* 466: 2010.
1. Apresyan R. G. *Ideya morali i bazovye nravstvenno-etichekieskie programmy* [Tekst] / R. Apresyan. – M., 1995. – 353 s. 2. Beskova I. A. *Evoljutsiya i soznanie: (kognitivno-simvolicheskiy analiz)* [Tekst] / I. A. Beskova. – M.: IFRAN, 2001. – 268 s. 3. Guseynov A. A. *Etika i moral v sovremennom mire* [Tekst] / A. Guseynov // *Eticheskaya myisl. – Ezhegodnik. – M.: IFRAN. 2000. – S. 25–34.* 4. Dombrovskiy B. T. *Lvivsko-Varshavska filozofska shkola (1895–1939)* / B. T. Dombrovskiy. – Lviv, 2004. – 269 s. 5. Ryuz M. *Evoljutsionnaya etika: zdorovaya perspektiva ili okonchatelnoe odryahlenie* [Tekst] / M. Ryuz // *Voprosy filozofii. – 1992. – # 3. – S. 34–52.* 6. Skaletskiy M. *Problema altruizmu ta ehoizmu v etychnii spadshchyni K. Tvardovskoho* / M. Skaletskiy // "Etychne ta estetychne v liudskomu svitovidnoshenni": tezy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "XXVII-mi Chytannia, prysviacheni pam'iaty zasnovnyka Lvivsko-Varshavskoi filozofskoi shkoly Kazymyra Tvardovskoho", 11–12 liutoho 2015 roku). – Lviv: Liha-Pres, 2015. – S. 27–30. 7. Smaylli D. *Sotsiobiologiya i chelovecheskaya kultura* [Elektronnyy resurs] / D. Smaylli. – Rezhim dostupu: http://www.adhdportal.com/book_3070_chapter_13_Dehvid_Smajilli_Soiobiologija_i_chelovecheskaja_kultura*.html. 8. Tvardovskiy K. *Etika naryadu s teoriey evolyutsii* [Elektronnyy resurs] / K. Tvardovskiy. – Rezhim dostupu: <http://www.read.in.ua/book221391/?razdel=23&p=635>. 9. Travin A. A. *Etyudy po teorii i praktike evolyutsii* / A. A. Travin. // *Vivos voco. – 1997. – # 1–2. – S. 12–20.* 10. Uilson R. A. *Psihologiya evolyutsii* / R. Uilson. – M.: Sofiya, 2006. – 328 s. 11. Uilson E. *Hozyaeva Zemli. Sotsialnoe zavoevanie planety chelovechestvom* / E. O. Uilson. – SPb.: Piter, 2014. – 352 s. (Seriya "New Science"). 12. Shoven R. *Ot pchelyi do gorilyi / perevod s frantsuskogo N. V. Kobrinoy, pod red. i s predisl. I. A. Halifmana* [Tekst] / R. Shoven. – M.: Mir, 1965. – S. 283. 13. Efroimson V. P. *Rodoslovnaya altruizma (Etika s pozitsiy evolyutsionnoy genetiki cheloveka)* / V. P. Efroimson // *Novyy mir. – 1971. – # 10. – S. 57–65.* 14. Efroimson V. P. *Genetika etiki i estetiki* / V. P. Efroimson. – SPb.: "Talisman", 1995. – 288 s. 15. Edward O. Wilson. *Sociobiology: The New Synthesis* / Edward O. Wilson. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1975. 16. Edward O. Wilson. *On Human Nature* / Edward O. Wilson. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 17. Edward O. Wilson *Kin selection as the key to altruism: Its rise and fall* / Edward O. Wilson // *Social Research* 72(1): 2005. 18. Edward O. Wilson, "One giant leap: How insects achieved altruism and colonial life" / Edward O. Wilson // *BioScience* 5B(i): 17–25 (2008). 19. Martin A. Nowak. "The evolution of eusociality" / Martin A. Nowak, Corina E. Tarnita, Edward O. Wilson // *Nature* 466: 2010.